

ВУНАС¹: ТЮРКОЛОГІЧНІ СЮЖЕТИ

На початку 20-х рр. минулого століття держави усього світу уважно стежили за подіями в Туреччині, де перемогла кемалійська революція і широким фронтом здійснювалися державні перетворення під керівництвом М.К. Атаюрка: країна відмовилась від статусу багатовікової Османської монархії і проголосила створення світської Турецької Республіки – першої на Близькому і Середньому Сході².

В Україні був свій інтерес до подій у Туреччині. З цією країною – найближчим сусідом – її пов'язували вікові історичні зв'язки, політичні й економічні відносини, на її території мешкали численні тюркські народи, її мова, культура, народна творчість зберігали чимало слідів спільного існування з давніх часів. Багато гострих питань у політичній або економічній площині викликали і реалії сьогодення.

Україна також переживала в ті роки революційні зміни: перетворилася на республіку у складі нового державного утворення – Радянського Союзу – і також будувала своє внутрішнє життя, економічну і міждержавну політику. Практика розбудови країни потребувала вирішення, і негайного, багатьох економічних проблем, розширення зовнішньої торгівлі, у тому числі і з Туреччиною, тим більш що і вона сприяла розвитку добросусідських та дружніх зв'язків. Вже у 1922 р. між двома країнами був укладений договір про дружбу і братерство.

З метою подальшого сприяння вирішенню господарських проблем у 1926 р. за ініціативою Раднаргоспу УРСР та відповідних наркоматів було засновано Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавців, функцією якої стало всебічне розширення зв'язків України з країнами Сходу; зрозуміло, що в її діяльності україно-турецьким зв'язкам належало одне з найважливіших місць.

ВУНАС була громадською організацією, доступ до неї був відкритий для всіх, хто мав стосунок до практичної роботи, або науково вивчав східні проблеми, або просто був зацікавлений сходознавчою тематикою. ВУНАС мала, крім харківського центру, філіали в Києві та Одесі,

а кожний підрозділ мав однакову структуру – поділявся на відділи політико-економічний та історично-філологічний. Члени-співробітники відділів самі визначалися з тематикою своїх досліджень і оприлюднювали їх або у вигляді доповідей на спільних засіданнях, під час сходознавчих з'їздів³, або у вигляді статей у ж. “Східний світ” (до його заснування – в ж. “Бюлетень ВУНАС”), іноді ВУНАС видавала окремі книжки або брошури.

Економіка

В обґрунтуванні окремо зазначалося, що Україна є транзитним шляхом, бере активну участь у радянській торгівлі і ця практична робота потребує наукового фундаменту. Спочатку у дослідженнях політико-економічних відділів переважала економічна проблематика: “Значення Бакінського та Нижньгородського ярмарків у товарообігу СРСР зі Сходом” (Я. Шамрасвський), “Піврічні підсумки експорту України на Близький Схід” (О. Грушевський)⁴, “Економіка сучасної Туреччини” (С. Суховій, торгпред СРСР у Туреччині). У Київській філії головою був А. Синявський, який очолив створену ним же у першій половині 1926 р. економічну комісію, перетворену пізніше на політико-економічний відділ. Перед відділом стояло завдання вивчення Сходу з точки зору можливих господарських зв'язків з Україною, а конкретною метою було узгодження діяльності представництв Українсько-східної торговельної палати і ВУНАС, вивчення реальних можливостей торговельних відносин України зі Сходом⁵. Одним з пріоритетних напрямів діяльності філії було вивчення умов щодо експорту цукру, спирту, шкіри, тютюну тощо, зокрема питаннями експорту цукру до Туреччини займався П. Рутківський, сам Синявський, намагаючись скоординувати дослідження філій, розробив концепцію вивчення проблеми і виголосив її у вигляді доповіді на Першому сходознавчому з'їзді ВУНАС (1927) під назвою “Україна і Близький Схід в світлі геополітики. Проблема торговельних зв'язків (Балкани і Туреччина)”.

Відносинам з Туреччиною багато місця

відводилось в Одеській філії: тут І. Ландо досліджував питання сільського господарства і транспорту Туреччини і готував за цією темою дисертацію, О. Смирнов вивчав енергетичні ресурси Туреччини, Є. Шрабштейн займався історією взаємин СРСР і Туреччини і транспортними проблемами. З часом дедалі частіше обговорювалися теми, пов'язані з Туреччиною, що склалися в т.зв. "Турецький цикл", започаткований у 1926 р. Майже одразу після організаційного засідання у зборах правління взяв участь турецький консул Муїн-бей, а представник Міністерства освіти Пруссії проф. Ф. Менцель доповідав про підсумки Першого тюркологічного з'їзду в Баку, де йшлося про запровадження латинського письма і наукової термінології – питання, яке гостро стояло і вирішувалось у Туреччині⁶. Невдовзі у філії були виголошені доповіді "Сільське господарство Туреччини" (Й. Вайсман), "Сучасний стан турецької промисловості" (І. Садогурський), "Корисні копалини Туреччини та перспективи їх використання" (Є. Бурксер).

Політика

На другому сходознавчому з'їзді (1929) багато доповідей присвячено було Туреччині: "Економічна політика сучасної Туреччини" Л. Величка, "Мінеральні багатства Туреччини" Л. Левитського, "Промисловість сучасної Туреччини" О. Смирнова.

Серед робіт політичного циклу переважали розвідки, присвячені робітничому національно-визвольному рухові, революціям у східних країнах, наприклад доповідь Л. Величка "Робітничий рух в Туреччині", монографія О. Гладстерна "Європа і боротьба Туреччини за незалежність" (Харків, 1928).

Тематика досліджень політико-економічного циклу визначалася загальноприйнятою в країні ідеологією майбутньої світової пролетарської революції, що її авангардом визначений був Радянський Союз. Завдання сходознавства у її підготовчому періоді виголосив у програмній промові нарком М.О. Скрипник на Другому сходознавчому з'їзді. Він ставив перед науковцями два завдання. Перше – боротьба з природою, завоювання матеріальних умов культурного й економічного розвитку. "Наше сходознавство, – підкреслював він, – має до-

сліджувати природні сили, адже СРСР є праобраз колективної праці трудящих усіх народів". Друге завдання – інформування про класову боротьбу⁷. Виходячи з тих настанов, економічні матеріали у своїй масі були статистично-аналітичними короткочасовими довідками, а політичні мали пропагандистський характер.

Історія

Історико-етнологічні відділи філії збирали у своєму складі науковців різних галузей гуманітарного знання, зокрема професійних істориків: фактично будь-яке українознавче дослідження потребувало знань історії, філології, культури тощо свого найближчого сусіда. Не випадково однією з перших україномовних сходознавчих праць А. Кримського була "Історія Туреччини. Звідки почалася Османська Держава, як вона зростала і розвивалася і як досягла своєї слави і могутності" (К., 1924)⁸.

У Харкові питанню українсько-турецьких взаємин відводилося важливе місце на науково-дослідній кафедрі історії України, яку очолював Д.І. Багалій. З неї вийшли майже всі фахівці, що розробляли тюркологічну проблематику у ВУНАС. М.В. Горбань, історик-українознавець, видав статтю "Архів коша Запорізької Січі як джерело до історії татарсько-турецько-українських взаємин"; майбутній видатний арабіст А.П. Ковалівський розпочав свої перші українознавчі твори з вивчення українсько-турецьких засобів водного транспорту та опікувався курсами вивчення східних мов, історик В.В. Дубровський глибоко вивчав історію українсько-турецьких взаємин, стажувався у Ленінграді, удосконалював знання турецької мови, брав участь у семінарі Азійського музею АН СРСР, де вивчав методологічні питання тюркологічних досліджень.

Особливо яскраво тюркологічний напрям проявився у діяльності Одеської філії, зокрема, після Першого сходознавчого з'їзду: Є. Загорівський досліджував історію Туреччини часів імперіалізму, О. Петрунь і О. Варнеке – перебування ногайців в українських степах, О. Браунер – історію татарського скотарства. Було навіть створено декілька окремих комісій: з історії та етнології тюркських народів, комісію

з антропологічного дослідження тюрко-монгольських впливів на українську людність, комісію з археологічного дослідження культурно-побутових впливів Сходу на Україну.

На Другому сходознавчому з'їзді пролунали доповіді "Україна і Крим в їх історичних взаєминах" В. Дубровського, "З історії взаємин України з Кримом (гетьман Суховій)" Горбаня, "Про похід Богдана Хмельницького разом з кримчаками на Польщу у 1648–1649 рр." Османа Акчокракли, "Роль степняків в історії української держави X–XII ст." В. Пархоменка, "Повстання Кара-Язиджи (епоха панування Мурада II і Мухаммеда III)" Т. Груніна, "Культурно-економічні зв'язки Криму з Туреччиною" А. Синявського, "Класова боротьба серед ногайців у XIX ст." О. Варнеке та ін. Історична секція з'їзду ухвалила клопотатися перед відповідними установами про установаження контактів з історичними установами Туреччини задля пошуку в турецьких архівах матеріалів про торгівлю Туреччини й Криму із Запоріжжям, а також сприяти виявленню таких матеріалів у кримських архівах. Було також ухвалено заснувати Українське наукове товариство вивчення Криму і створити у складі ВУНАС комісію з вивчення татарського Криму та його відносин з Україною. Наукове товариство було створено.

Деяко пізніше Ф. Петрунь проаналізував роботу тюркологічного напрямку в роботі з'їзду і зазначив, що з'їзд окремим пунктом резолюції схвалив його доповідь "Ногайці у колоніальній політиці царату", а також доповідь Варнеке "Класова боротьба серед ногайців у XIX ст." і рекомендував поставити на чергу дослідження решток ногайської людності у межах СРСР.

Філологія

У рамках історико-етнологічних відділів ВУНАС, крім істориків, працювали вчені в галузі археології, антропології, філології. У Харкові і в Києві велике місце відводилось вивченню східних мов, серед яких обов'язково викладалася й турецька. У Харкові роботою курсів східних мов керували П.Г. Ріттер і А.П. Ковалівський. Їм вдалося добитися їхнього удержавлення – так постав Український технікум сходознавства і східних мов, який "повинний [був] сприяти й зміцнювати культурні та

наукові зв'язки УСРР зі східними країнами СРСР та за його межами, зокрема з Туреччиною"⁹. Аналогічні курси в Києві існували у складі Семінару східних мов, який діяв у 1920–24 рр. при Київському інституті Близького Сходу (1925 р. перетворений на торговельно-промисловий технікум). З 1925 р. Семінар перейшов у відомство ВУНАС. У його навчальні плани введено було деякі додаткові дисципліни: конституції країн Сходу, консульське і посольське право, торговельні угоди СРСР із країнами Сходу та ін. У роботі курсів брали участь співробітники ВУАН, так, одним з активних викладачів був Т. Грунін, який написав україномовний підручник "Турецька мова" (Харків, 1930). На жаль, через матеріальні труднощі курси в Києві було закрито.

До історико-етнологічного відділу ВУНАС входила секція мовиталітератури. Особливого колориту її діяльності надавала участь у її роботі відомих письменників П. Тичини, В. Сосюри, П. Панча. Тут виступали письменники зі східних республік СРСР, заслуховували розповіді очевидців про власне перебування у східних країнах. Так, М. Погребецький розповідав про Азербайджан та інші республіки Кавказу. З 1927 р. головою літературної секції було обрано П. Тичину, якого незабаром було відраджено до Ленінграда "для тюркологічної праці"¹⁰.

Мистецтвознавство

У середині 20-х рр. у ВУНАС виник і розвивався новий напрям у мистецтві – орієнтальне мистецтвознавство, – основоположником якого були В.М. Зуммер і Д.П. Гордєєв. В.М. Зуммер задля вивчення східного мистецтва об'їздив Кавказ, Середню Азію і Крим; йому належить відкриття і введення у науковий обіг художніх пам'яток Азербайджану¹¹. Цьому питанню він присвятив окрему статтю, яка вводить читача в коло проблем тюркологічних аспектів пам'яток східної частини Південного Кавказу. Йому вдалося організувати при науково-дослідній кафедрі мистецтва секцію мистецтва мусульманського Сходу в Києві і при Харківській н/д кафедрі мистецтва – секцію мистецтва ісламу та видати праці "Стили Восточной миниатюры" (Харків, 1927), "Турецкие музеи" (Баку, 1929). Його

ученицею і найближчою соратницею стала М.І. Вязьмітіна, яка вивчала декоративно-ужиткове мистецтво країн ісламського Сходу у фондах Музею мистецтв ВУАН у Києві (нині Музей Богдана і Варвари Ханенків) та Художньо-історичного музею в Харкові. Її сучасні музеї завдячують каталогами своїх східних експонатів, які згруповані за матеріалом, за хронологією, далі – за регіонами й технікою виконання¹². Її колега М.О. Новицька обстежувала декоративне убранство татарських приватних будинків, Є. Спаська опублікувала збірку вишивок “Старо-Кримські узори”. Пам’ятки тюркського мистецтва й архітектури привертали увагу й багатьох інших дослідників.

Комісія для вивчення історії українсько-турецьких відносин

Найвищим досягненням ВУНАС у галузі українсько-турецьких відносин була поїздка українських вчених до Туреччини. Наприкінці 1927 р. до Харкова прибули високопосадовці префект Стамбула Мухединбей, ректор Стамбульського університету Кемаль Омербей, представник міністерства торгівлі Феридунбей для обміну думками про економічні і культурні відносини України з Туреччиною. ВУНАС спільно з Українсько-східною торговельною палатою провела спеціальне засідання, і вирішено було допомогти Асоціації у справі зміцнення науково-культурних зв’язків¹³. Пропозиції ці зустрінуті були з ентузіазмом: адже проблеми тюркології неминуче поставали перед українськими науковцями, які студіювали вітчизняну історію, фольклор, етнографію, етнологію. Ідея організації подорожі українських сходознавців до Туреччини дістала підтримку на всіх рівнях.

Отже, українська делегація у складі О. Гладстерна (голова, фахівець у галузі міжнародного права), О. Сухова (економіст, один з керівників Одеської філії), В. Зуммера і П. Тичини прибула до Стамбула 2 листопада 1928 р. з “громадянськими завданнями: встановити наукові і культурні зв’язки, підготувати ґрунт для тісної співпраці науковців і літераторів, зібрати матеріали для дослідження сучасного життя Туреччини”¹⁴.

Гладстерн мав вивчати питання боротьби за незалежність і будівництво Ту-

рецької Республіки, правові аспекти Лозаннської угоди в Туреччині, правове становище іноземців, теорію і практику республіканського законодавства. Перед Суховим стояло завдання досліджувати питання сільського господарства, індустрії, залізничного транспорту. Зуммер мав на меті ознайомитися з центрами османського мистецтва і здійснити їхній порівняльний аналіз. Тичина збирав матеріали для антології нової турецької поезії, зав’язував особисті знайомства в літературних колах. Маршрут делегації проходив містами Стамбул – Анкара – Конія – Смірна – Бурса – Стамбул. Українців приймав міністр іноземних справ Тауфік Рушді, ректор Турецького інституту історії та Інституту сходознавства Ахмет Фуад-бей Кеprüлю-Заде, делегати зустрічалися з деякими професорами, побували у Стамбульській торговельній палаті, судах, музеях, мечетях.

У свою чергу, українці не були пасивними спостерігачами, навпаки, вони активно залучалися до роботи. Гладстерн прочитав французькою мовою доповіді: “Les traits principaux de la legislation Soviétique” і “Les principes du droit international contemporain”, які завершилися живою дискусією з питань юриспруденції. Обговорювалась навіть пропозиція видати в Харкові збірку статей про турецьке право. Зуммер прочитав лекцію “L’art des peuples turques” у супроводі великого ілюстративного матеріалу пам’яток мистецтва тюркських народів Середньої Азії, Надволжжя, Азербайджану та Криму, і тут виявилось, що в Туреччині про ті пам’ятки зовсім нічого не знають.

Під час літературних зустрічей йшлося про здійснення перекладів художніх творів з турецької мови українською, і навпаки. У літературно-художньому товаристві в Стамбулі було влаштовано вечір, присвячений творчості Тичини. Роботу делегації висвітлювала центральна преса.

У записках Стамбульського університету було прийнято статтю В. Дубровського про методологію вивчення історії українсько-турецьких зв’язків. Українською мовою ця стаття – “Про вивчення взаємин України та Туреччини у 2-й половині XVII ст.” – вийшла у “Східному світі”. У ній йшлося про те, як гостро відчувається брак турецьких і почасти кримських джерел у дослідженнях

української історії XVII ст. З Інститутом історії було укладено домовленість про те, що “буде утворено у Стамбулі постійну комісію, таку ж Комісію на Україні, які разом працюватимуть в галузі вивчення історії українсько-турецьких взаємин”¹⁵.

Делегація повернулася в Харків у січні 1929 р. Її члени виступили з доповідями про поїздку, а звіт Гладстерна – схвально зустрінuto на всіх рівнях¹⁶. Комісію було створено, її членами стали Дубровський (секретар), Ковалівський, І. Моргілевський, Зуммер, Гладстерн, Величко, Петрунь, Горбань та ін. Головою обрали М. Яворського. Перші засідання комісії відбулися 4 і 5 листопада 1929 р., тобто під час роботи II сходознавчого з’їзду. У роботі з’їзду брали участь 139 осіб, зокрема серед запрошених були представники наркоматів східних республік, Тюркологічного відділу АН СРСР, університетів трудящих Сходу, редактор турецького журналу “Economete de l’Orient” Решид Сафетбей, директор Тюркологічного інституту й декан історично-філологічного факультету Стамбульського університету Ахмед Фуад-бей Кеprüлю-Заде та ін.

Незважаючи на яскраві враження учасників з’їзду і схвальні відгуки про їхню діяльність, на тому ж з’їзді було оголошено про розпуск ВУНАС. правонаступником Асоціації деякою мірою став новостворений Український науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС). Протягом 1930 р. тут розроблялася структура, згідно з якою передбачалося організувати сектори Близького, Середнього, Далекого Сходу і Радянського Сходу, причому сектор Близького Сходу мав у своєму складі комісію для вивчення історичних відносин України й Туреччини, що перейшла від ВУНАС, політекономічну і комісію для укладання українсько-турецького словника.

Оскільки завданням УНДІС було підготування кадрів для науково-дослідної, педагогічної роботи, обслуговування політичних органів та участь у розробці завдань Зовнішньоторговельної палати, то з

перших днів великого значення надавалося мовній комісії. Природно, що турецька мова посідала важливе місце. Перетворені на технікум курси східних мов ВУНАС очолив аспірант турецької групи О. Даниленко, на турецькому відділі викладали економічну географію Туреччини, турецьку, туркменську і французьку мови, історію класової боротьби, господарського розвитку, українознавство. Викладачам доручалося укласти для студентів технікуму хрестоматію тогочасної турецької преси з постатейним словником, загальним турецько-російським словником і коротким нарисом граматики турецької мови. Готувалися також кримськотатарсько-російський словник і грамика кримськотатарської мови.

УНДІС існував недовго: вже в грудні 1933, коли він вже був підпорядкований ВУАМЛІН¹⁷, його було перетворено на сектор у складі Аграрно-економічного інституту. На той час головні ініціатори і колишні працівники Комісії з вивчення українсько-турецьких історичних відносин – Дубровський, Зуммер, Гордєєв, Горбань, не кажучи вже про репресованих раніше Яворського або пізніше – Гладстерна, Величка, Сухова, Ковалівського та багатьох інших, – перебували за ґратами. У тому ж році сходознавство взагалі перестало існувати в Україні як науковий напрям на довгі роки.

Протягом неповних п’яти років свого існування ВУНАС скупчила навколо себе багатьох ентузіастів вивчення Сходу і показала такий великий потенціал української орієнталістики, який навіть здивував науковців у країні і поза її межами. Незважаючи на утиски з боку влади, за більш як півстоліття імпульс цей не був втрачений, а після набуття країною державної незалежності дав міцний поштовх всебічному розвитку сходознавчих студій, одним з важливих напрямів яких лишається тюркологія. Сучасність підтверджує правдивість думки А.П. Ковалівського про те, що, починаючи з XVII ст. “Туреччина не перестає відігравати першочергову роль в історії України”¹⁸.

¹ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1930).

² Черніков І.Ф. Мустафа Кемаль Ататюрк і турецько-українські взаємини (1918–1922) // Східний світ, 2010, № 2, с. 161–165.

³ Сходознавчих з’їздів відбулося два – у 1927 і 1929 рр.

⁴ Олександр Грушевський – харківський економіст, тезка О.М. Грушевського.

⁵ ІРНБУВ, ф. X, спр. 21668, арк. 1.

- ⁶Протокол № 1 засідання правління ОФ ВУНАС 4/IV 1926 р. // ІР НБУВ, ф. X, спр. 27755, арк.
- ⁷ Східний світ, 1930, № 1/2, с. 1–2.
- ⁸ Ця праця, за словами О. Прицака, “унікальна в своєму жанрі, і тюркологі-історики могли б багато з неї навчитися”, була перевидана Інститутом сходознавства НАНУ у 1996 р.
- ⁹ ЦДА ВО, ф. 166, оп. 9, спр. 27, арк. 13.
- ¹⁰ ІРНБУВ, ф. X, спр. 28427.
- ¹¹ Художественные памятники Азербайджана // Известия Азербайджанского университета, 1926, т. 1, с. 20.
- ¹² Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30 рр. XX ст. В.М. Зуммер. К., 2005. – 314 с.
- ¹³ Східний світ, 1928, № 2, с. 292.
- ¹⁴ Східний світ, 1928, № 3/4, с. 314.
- ¹⁵ ІР НБУВ, ф. X, спр. 22543.
- ¹⁶ ІР НБУВ, ф. X, спр. 26563, арк. 1.
- ¹⁷ Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інституцій.
- ¹⁸ Ковалівський А.П.. З історії тюрко-українських відносин. По доповідях другого Українського сходознавчого з'їзду (1–6.XI.1929) // Червоний шлях, 1930, № 2, с. 161.